

NAGYÍTÓ ALATT
A SZÜNNI NEM AKARÓ EMLÉKEZÉS
MINT A MEGFIGYELŐT KONSTITUÁLÓ CSELEKVÉS
GREGOR VON REZZORI ÖNÉLETRAJZI ÍRÁSAI ALAPJÁN

Szilárd KMECZKÓ¹

„Mindig igazad van, amikor beszélsz.
De alighogy kiteszed a lábad a szobából,
az egészből egy szó sem igaz!”²

ABSTRACT

With the 1918 fall of the Austro-Hungarian Empire, multinational, hence multilingual Central-Europe lost the former framework of its existence. Living conditions started changing, and the attitudes determining actions transformed in a process over a prolonged period of time. Gregor von Rezzori belongs among authors whose work had been influenced by the cultural-civilisational gravity of the Austro-Hungarian Empire between the two world wars and in the subsequent period. The most salient feature of his writings is the unvarnished honesty, an almost natural way of writing about his antisemitism in his childhood and youth, without the benefit of hindsight. I will examine a few particular features of his memoirs, the relationship between fact and fiction, which is based on a distinct concept of truth, the character of memories interlaced with emotions and the decisive features of his antisemitism – mainly based on the stories of his volume entitled *The Memoirs of an Antisemite*, published in 1979.

KEYWORDS

Gregor von Rezzori, author, narrator, truth, fiction, Austro-Hungarian Empire, antisemitism

BEVEZETŐ

A soknemzetiségű Közép-Európa tarka világa 1918-ban elveszítette létezésének korábbi keretét, amit az Osztrák-Magyar Monarchia jelentett. Napjainkra ez a régi világ megszűnt, fennmaradt emlékei azonban ma is vonzást gyakorolnak mindazokra, akik a személyes világuk meghatározó eseményeit szélesebb történeti perspektívába illesztve próbálják megérteni. A sajátosan magyar tájékozódás szempontjait egészítheti ki a Gregor von Rezzori önéletrajzi írásaival való találkozás, akinek a történetei mögött akként van jelen a Monarchia régi világa, hogy szinte teljességgel hiányzanak a magyar olvasó számára oly fontos sajátosan magyar vonatkozások, de ez mit sem von le szövegeinek lebilincselő voltából. Mivel számos kérdés merül fel a történetek elbeszélőivel kapcsolatban, ezért nem tudhatjuk, hogy egyetlen személyről van-e szó, de az életrajzi adalékok csábításának engedve mégis megkockáztatható, hogy az *Egy antiszemita emlékiratai* című kötetbe rendezett elbeszélések főként ugyanazon személy élettörténetének különböző szakaszaiból merítik a témájukat. Az idős férfi, aki az utolsó történet lapjain lép az olvasó elé, 1914-ben a Monarchia keleti peremén, a régi Bukovi-

---

¹ Dr. Kmeckó Szilárd PhD, Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE), e-mail: kmeckzo.szilard@drhe.hu. (A szöveg megírása idején a DRHE kutatófinanszírozási támogatásában részesültem – K. Sz.)

² Von Rezzori második feleségének felismerése. [15]

na tartományi központjában, Czernowitz-ban született, birodalmi osztrák nevelést kapott, Ausztriában járta iskoláit, ifjú felnőttként pedig éveket töltött Bukarestben s eközben erős román identitásra tett szert, amit később sem tagadott meg. Életének jelentős színtere később Bécs és Berlin, könyvének írásakor pedig Rómában él. A szerző és az elbeszélő viszonyát jellemzi, hogy nem azonosíthatók egymással, de nem is választhatók le egymásról maradéktalanul. [16] Mivel indokolt az elvi különbségtevés, ezért mindig egy csipetnyi fenntartással kell fogadni az önéletrajzi írások részleteit, ami nem jelenti azt, hogy a történetek ne mutatnák fel a korábbi életrészekre vonatkozó narratív igazságot. Von Rezzori az elbeszélőnek a szerzővel való reflektálatlan azonosítása kapcsán megemlíti, hogy az egyik szerkesztője a regények bizonyos, életrajzi adatnak tekintett részletei alapján állította össze a szerzői életrajzot. Az eredményt szürreálisnak és kísértetiesnek nevezte. [1] A szerzőre és az elbeszélőre vonatkozó állítások félreértése vagy keveredése az önéletrajzi ihletésű visszaemlékezések recepciójának egyik zavarba ejtő jellegzetessége, ami természetes módon emeli a fontos témák egyikévé a szerző és az elbeszélő már-már szétbogozhatatlan kapcsolatát.

AZ EGY ANTISZEMITA EMLÉKIRATAI CÍMŰ KÖTET RECEPCIÓJÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Gregor von Rezzori *Memoirs of an Anti-Semite* című kötete 1979-ben jelent meg német nyelven. Műfaji besorolását tekintve regény, de tekinthetjük többé-kevésbé összekapcsolódó öt novella vagy kisregény együttesének is. A könyvben szereplő írások önéletrajzi jellegűek. A botránykönek számító cím miatt is szükséges különbséget tenni a szerző és az elbeszélő énye között, hogy a szerzőre nézve súlyos tévedést elkerüljünk. Nem egy antiszemita szerző könyvről van ugyanis szó, holott az elbeszélő világlátásának kétséget kizáróan lényegi eleme a zsi-gerileg kódolt antiszemita attitűd, amit nem is akar eltitkolni. Nyíltan, magától értetődő természetességgel, lefegyverző őszinteséggel beszéli ezt a nyelvet a narrátor. Ez az attitűd mind az öt elbeszélő érzésvilágának és a világ dolgairól való ítéletalkotásának alapvető formáló ereje. Ez okozza a könyvvel kapcsolatos olvasói zavart és tanácstalanságot, ami meglehetősen zavarja a szerzőt is, aki kijelenti, hogy amennyiben a kötet írásait az elbeszélő antiszemita vallomásainak tekintenénk, nem vonatkoztathatjuk ezt az ítéletet a szerzőre, aki saját elmondása szerint a szövegekben az antiszemitizmust nem a védelmébe veszi, hanem leleplezi és megbélyegzi. [1] Nem szorul magyarázatra, hogy erőteljesen elhatárolódik az őt ért vádaktól. A gyanúba keverés szándéka nélkül azonban jelezni szükséges, hogy az antiszemita magatartás ábrázolása nem szolgálja didaktikus módon a nyilvános bírálatot és a nevelői szándékot. Alighanem ez is hozzájárul, hogy a történetek nyelvezete meghökkenítő, zavarba ejtő, maguk a történetek pedig varázslatosan érdekesek.

Sziji Ferenc kitűnő magyar fordítása 1996 során látott napvilágot. A könyv magyarországi fogadtatását is megterhelte a bizonyos mértékig félrevezető címválasztás és a szöveg semmihez sem hasonlíthatóan zavarba ejtő volta. Ha vádként nem is, de mint rosszallásra, aggodalomra okot adó jelenség megemlézése a szakmai reflexiókban is tetten érhető. A probléma a következő módon összegezhető: a szerző nem határolódik el egyértelműen az antiszemitizmustól.

„Nagyon különös könyv, azt hiszem, hogy életemben még ilyen furcsa könyvet nem olvastam. Elsősorban azért, mert többszörösen becsapta a különböző várakozásaimat. Először is a cím. Egy ilyen címtől az ember azt várja, hogy ironikus legyen, tehát hogy ne feleljen meg a tartalmának. Viszont a könyv végére az derül ki, hogy a cím egyáltalán nem ironikus. [...] [I]lyenfajta vegyüléssel én még életemben nem találkoztam.” [2]

A befogadóban keletkező értetlenség oka, hogy von Rezzori „[n]em az önvizsgálat vagy a számadás hangján beszél önmagáról [...] tegnapi öntudatlanságára nem vetíti rá a mai tudását.” [11] Hogy mire is terjed ki az elbeszélő tudása, s mi az, amiről már nem tud, szorosan kapcsolódik ahhoz a morális kérdéshez, hogy a holokausztot követően nyílhat-e lehetőség olyan megközelítésre, amely nem szembesíti az olvasót a holokauszt etikai relevanciájával. Az etika dimenziója nem kerülhető meg, az etikai tanulságok közvetlen tematizálása, a moralizálás azonban igen. Von Rezzori ugyanis „az ásító erkölcsi hiányból építi ki a könyv kimondatlan erkölcsi tanulságát. Olyan jelenségek és összefüggések fölé tart nagyítót, amelyeknek a látásától éppen a kultúra etikája és esztétikája tilt el bennünket még a világegés után is.” [11] Nádas szerint bár von Rezzori kívülhelyezi magát az emelkedett humanista etikai hagyományon, ez mégsem von maga után immoralitást, hiszen ez által teszi láthatóvá a kultúra előtít vagy alattit, aminek a vizsgálatára másként nem nyílna lehetőség. Tehát a mélyebb megismerés etikai relevanciáját emeli ki. Az életviszonyok eredendőbb megértése azonban az elbeszélő leírásai, beszámolóí, visszaemlékezései által válik hozzáférhetővé az olvasó számára. Az elbeszélő ártatlanságára irányuló kérdés így az elbeszélő többlettudásának kérdéseként jelenik meg. Míg Fox elfogadja, hogy többlettudásról egyedül a befogadó oldalán beszélhetünk [16], addig Hitchens Eisenberggel [4] vitázva keresi az elbeszélő többlettudásának nyomait, amelyek a morális elmarasztalás előtt nyitják meg a kaput. [7] Ilyen szöveghelyekként azonosította *A Löwinger-panzió* című elbeszélésnek azokat a részleteit, ahol a jénai egyetemi éveket követően Bukarestbe érkező Alvaro kisasszonnyal kapcsolatban elhangzik, hogy az egyik Kişinan – az angol fordításban Kishinev, tehát a mai Chişinău – melletti faluból származik [15], ahol a cári időkben olyan súlyos pogrom történt, hogy a híre bejárta a világsajtót. Az elbeszélő azonban mélyen, valójában beszédesen hallgat erről. Másrészt viszont olyan tudáselemekkel rendelkezik a nemesi származású bukovinai fiatalember, amelyek meglétét Hitchens nem tartja magától értetődőnek. Ilyen az Izrael felépítésére szánt adományok gyűjtésére szolgáló „Kupat Kerem Kajemet” feliratot viselő persely rendeltetésének az ismerete. [15] További valószínűtlen tudáselem meglétére utal, amikor a Văcăreşti negyedben gyakorta felkeresett Flora drogéria zsidó tulajdonosnőjének (fekete özvegy) a hálószobáját írja le. Ez a leírás ugyanis gyanút keltően plasztikusra sikerült az art deco hálószoba tollpárnás, zsidósan buja chagalli hangulatának az említésével. [15] Hitchens értelmezése a holokauszt perspektívájából történik, ezért sem tudja elfogadni, hogy a szerző nem vesz róla tudomást, azonban szemmel láthatóan tartózkodik a közvetlen morális gyanúsítástól és ítélezkéstől. Ennek érdekében az elbeszélőt olyan megfigyelőként azonosítja, aki mindössze érzékeli környezetének a zsidókkal szembeni előítéleteit, de ő maga nem osztja ezeket, miként azt a kötet címe sugallja. [7] Ez természetesen nem igaz, hiszen a történetek érdekességét és egyedi voltát jórészt az antiszemita magatartás kendőzetlen, reflexió nélküli leírása, működésének bemutatása eredményezi. A kötet ismeretében a cím nehezen tekinthető félrevezetőnek.

Az antiszemita attitűd nagyon mélyen, zsigerileg kódolt, így az ennek megértésére irányuló kísérletek az identitás kérdését sem hagyják érintetlenül. A különálló szövegekben felbukkanó elbeszélők énjének magatartása és magatartásuk formálódása kerül a figyelem középpontjába. [1], [5], [8] Az antiszemita magatartás ábrázolása tehát nem öncélú és nem is esetleges. Az 1914-ben született von Rezzori az első világháborúval sirba kerülő Közép-Európa (Mitteleuropa) egy darabig továbbélő és fokozatosan felbomló életviszonyainak a krónikása. Egy olyan világé, amelynek története nem mesélhető el a zsidó elem mellőzésével. [11] Mindez akként is megfogalmazható, hogy von Rezzori visszatérő témája Közép-Európa két világháború közötti elsötétülő világa, amely vonatkozásában a 2. világháború és a holokauszt utóregnésnek tekinthetők. [16] Von Rezzori ezzel a döntésével megadja annak a lehetőségét, hogy értelmezői különböző irodalmi hagyományokhoz kapcsolják. Nádas a német irodalom

egyik áramlata, az ún. steti-irodalom területén helyezi el [11], Magris kiemeli a nemzetek feletti habsburgianus látásmódját, s ezzel igazolva látja, hogy továbbra is létezik e hagyomány művelésének nem anakronisztikus módja, amely megtalálja a kapcsolódást a kortárs irodalmi irányzatokhoz. [10] Dassanowsky-Harris azon – Arthur Schnitzlertől Heimito von Dodererig ívelő – osztrák irodalmi hagyomány utolsó örökösét látja benne, akit a Habsburg Birodalom soknyelvű atmoszférája és a nagy számú etnikum változatos magatartásformáinak együttléte-zése, valamint a Közép-Európát ért trauma két világháború között megfigyelhető következményeinek irodalmi megformálása ösztönzött. [3] Hitchens a két világháború közötti időszakot feldolgozó, a Monarchia-irodalom hagyományához kapcsolódó szerzők között az egyik kismesternek tartja. [7] Fox is akként tekint von Rezzorira, mint aki a két háború közötti időszak tapasztalatai alapján a Monarchia továbbélő, de már bomlásnak induló életviszonyait örökíti meg műveiben. [16] Hammerstein pedig kiemeli, hogy von Rezzori beleírta a Monarchia-irodalom Habsburg-mítoszába az antiszemitizmus témáját. [6]

A kötet elbeszélései alapján megvizsgálom az emlékezés néhány fontosabb jellemzőjét, és kísérletet teszek annak a felvázolására, hogy az emlékek tükrében miként tekintett az apa, s az apa nyomdokain járva a fiú a bukovinai léhelyzetükre. A *Szkucsno* című írás cselekménye 1927-ben játszódik Bukovinában, az *Iffúság* 1933-tól kezdve néhány bukaresti évet fog át, a *Löwinger-panzió* a bukaresti időszak 1937 nyarára és őszére eső hónapjainak a történetét meséli el, a *Hűség* cselekménye Bécsben játszódik 1933 során, majd később 1938-ban az Anschluss idején, a *Pravda* című írás kerettörténete pedig 1979-ben Rómában.

AZ APAI ÖRÖKSÉGHEZ FÜZŐDŐ HŰSÉG ÉS ANNAK VÁLTOZÁSAI

A család tagjai a kultúrájukat tekintve a Monarchia 1918-as széthullását követően is osztráknak tekintették magukat, immár a Román Királyság állampolgáraiként. Olyan osztrák identitásról van szó az apa esetében, amelynek kialakulása történetileg nyomon követhető az egyik ős Szicíliából való elindulása és 1750-es Bécsbe érkezésétől kezdve. Ez a folyamat germanizációnak, pontosabban mondva ausztrianizációnak tekinthető, amelynek kibontakozását jól jelzi az egymást követő generációk névválasztása. A család emlékezetében tehát még nem merült el az osztrák identitás időbeli kezdete. A szerző/elbeszélő identitása, miként arra számítani lehet, több elemből áll: a gyermek mélységesen osztrák identitása kiegészül az ifjú felnőtt románokhoz való tartozást kifejező heves érzelmeivel, de feltűnik az idősebb korban az olasz identitáselem is. Az identitás változásait von Rezzori két metafora segítségével ábrázolja: egyrészt a változást jelezve a bőrét levedlő kígyóéval, amelyet kiegészít az évgyűrűket növesztő fa összetettebbé válást, gazdagodást kifejező képével. Az identitás változása egyaránt jelenti a túllépést egy korábbi horizonton, valamint a korábbi választások részbeni megőrzését. Az írás folyamata a múltba való visszatérés, az önmegértés eszköze. Az életív más és más szakaszait bejárva új, korábban nem hozzáférhető nézőpontú elemzésre nyílik lehetőség a vizsgálat újabb és újabb szintjeiről kiindulva. Von Rezzori ezt egy spirál mentén végigfutó mozgáshoz hasonlítja. [1] Bár hangsúlyozza, hogy a spirál mentén haladva mindig ugyanazokhoz a dolgokhoz tér vissza, a különböző szintek vagy rétegek említése azonban azt fejezi ki, hogy a különböző perspektívából feltárolt dolgok, amiként a megfigyelő számára megjelennek, valójában nem vezethetők vissza egymásra. Ezért van szükség különböző elbeszélőkre, amelyek között nincs eredeti, amelyhez képest a többiek származtatottak volnának.³ [1]

---

³ Lewis és Fox hangsúlyozzák, hogy az *An Ermine in Czernopol* című önéletrajzi regényben a narrátor nincs megnevezve – ami önmagában még nem volna rendkívüli von Rezzorinál –, viszont a hangja redukálhatatlanul több hangból áll, s ezek a hangok mint kollektív „mi” szólnak meg. Fox megjegyzi továbbá, hogy a narráló gyermekhangok nem gyermekiek, ugyanis bár a város élete a gyermekszemek előtt zajlik, de nem gyermeknyelven számolnak be róla a gyermekhangok. [9], [16] Perez az elbeszélők vizsgálatától jut el a kérdéshez, hogy hol húzódik a határ tény és fikció között az önéletrajzi írásokban. [12]

Von Rezzori a két világháború közötti időszakban tapasztalt rossz közérzetről számol be, amelynek a forrását a 20-as évek nagy reményeihez való hűtlenségben, az elárulásukban találja meg. A bűnösként való létezésről nem csupán mint individuális léttapasztalatról, hanem mint kollektív európai morális állapotról is beszél. Mindebből azonban nem következik, hogy az első világháború előtti világot, vagy gyermek és ifjúkorának két világháború közötti világát kizárólag nosztalgikus érzelmekkel vonná be és menedékhelynek tekintené. Az Anschlusstól kezdődő és az 50-es évekig tartó életszakaszára undorral gondol vissza. Ekkor válik fontossá a bőrét levedlő kígyó képében megragadható változásnak a saját életív egy különös szakaszára való vonatkoztatása. [1] Ezekkel az eltávolító gesztusokkal megteremti a kísérletezés lehetőségét újabb és újabb elbeszélői én-t megformálva, s így korábbi önmagának a világhoz való sajátos kapcsolat feltárásán alapuló megértését.

Bukovinában, a soknyelvű és soknemzetiségű egykori birodalom nem kevésbé színes keleti szegletében élve a saját helyzetét az apa tanítása alapján egy mítosz, egy nagy elbeszélés keretei között értelmezi, amelynek központi eleme a hűség. A gyermek sok mindent nem ért mindabból, amit az apjától hall, s ez nem mindig az ő hibája. Megpróbálja újra és újra összehozni a hézagosan megértett elbeszélést, amelynek történeti mélysége nagyon csábító. Az apai feddés a fiú hűségének megkérdőjelezését jelenti. Az önmegértés mítosz kínálta lehetőségének mint kulturális-civilizációs küldetésnek az elfogadását érintő hűtlenkedés nyomaira mutat rá ilyenkor az apa a gyermek viselkedését pellengérré állítva. Maga a küldetés egy sajátos Habsburg szempontú nagynémet vállalkozás: az egykori Szent Birodalom mintájára összegyűjteni a németül beszélő népességet egy közös birodalomban a császári lobogó alatt. A hűség tehát egy sorsot rajzol fel, a személyes létezésnek ez ad értelmet. Román fennhatóság alá kerülve 1918-at követően az ilyen sorshoz való hűség semmihez sem hasonlítható szint és mélységet kölcsönöz a személyes tapasztalatoknak. A logikai ellentmondásokkal átszőtt mítikus történet a kisfiú számára egy idő után kerek egészé áll össze. Ennek előterében árulásnak minősül Vilmos császár birodalma, miként később Adolf Hitler birodalomépítő vállalkozása is, aki nem Ausztria köré szervezve, hanem az Ausztrián kívüli területeken hozta létre az új birodalmat, s ehhez Ausztriát csupán toldalékként kapcsolta hozzá.

Az Atlantiszként elsüllyedt régi világ [9] keleti peremén, a soknemzetiségű Bukovinában a kisfiú életének tehát sajátos ízt adott a német kulturális talaj és ezzel összefüggésben a civilizációs küldetés. Ennek a világnak a halványuló fényei mély hatást gyakorolnak az emlékező hangra, ugyanis a gyermekkori emlékek nyomai érzelmes képekben törnek a felszínre évtizedekkel később. A létezésnek ez a sajátos karaktere egyaránt formálja a közvetlen érzéki tapasztalást és később az emlékeket is. Ennek példáját nyújtja az alábbi leírás, megmutatva, hogy milyen magával ragadó képek sorozatává formálódott – alighanem többlettudást képezve – a narrátor emlékezetében a bukovinai táj, s ennek egyik szegleteként a tartományi fővároson túli kisvárost körbeölelő táj, ahová az iskolás fiú nyári vakációra érkezik. A szöveg kétértelműen nem a tizenhárom éves gyermek percepcióját közvetíti.

A város, melyben rokonaim voltak a legjelentősebb munkaadók, a szinte gyarmati sorban élő távoli tartomány kulturális futóhomokjára épült, elfelejtett kis település volt. Különösen akkor tűnt szívbe markolónak elhagyatottsága a csillagos ég alatt, ha éjjel közeledett feléje az ember: maroknyi elszórt fény a folyókanyarban levő dombocskán, melyet csak a vasút holdfényben fürdő sínpárja köt a világhoz. Az égbolt határtalansága csak az alatta elterülő föld roppant tömegéhez volt mérhető, melynek áthatolhatatlan sötétségében az emberi jelenlétnek ezek az aprócska jelei szinte ésszel felfoghatatlan bátorságról tanúskodtak. Olyan megragadó volt a látvány, mint Chagall számos képe. Ha valakinek a *szkucsno* töltötte el a szívét, fájdalmasan szépnek láthatta. [15]

A szkucsno e távoli vidéken élők érzésvilágának meghatározó része volt egykor. A bukovinai léleknek a szkucsno-val leírható állapota „[t]öbb, mint sivár unalom: olyan lelki üresség, mely meghatározhatatlan, de heves vágyakozásként keríti hatalmába az embert.” [15] Ebben az alaktalan vágyakozásban, ami alkalomadtán szívbe markolóan széppé tudta varázsolni a dolgokat, jelen lehetett meghatározatlanul annak a tudása is, hogy ez a mesterségesen kialakított törékeny világ, ami az otthont jelentette, hamarosan el fog tűnni. Ez a tudás azonban a kisfiú számára még aligha volt hozzáférhető, hiszen tapasztalatai és gomolygó érzelmei az apa által közvetített mítosz keretei között keresték a struktúrába rendeződés lehetőségeit. A mítosz kölcsönzött nekik formát. Annak a folyamatnak egy közbülső szakaszán pillantja meg az olvasó, amit úgy nevezhetünk, hogy a felnőttek világának megismerése, elsajátítása. A férfiak világával való ismerkedéshez a gyermeki képzelet számára kiváló kellékeket kínál a lakhelyül kijelölt „toronyszoba”, az idelátogató vadászok téli szállása. Az a típusú fejlődés, amelyre a környezet ösztönzi, természetes módon illeszkedik a nagynémet mítosz kereteihez, másrészt arra csábít, hogy elhagyva a gyermekkor unalmát, belépjen a férfikor szabadságot jelentő kalandos és játékos világába. Az első világháborús emléktárgyakba és Hubert bácsi egykori diákegyleti relikviáiba mintegy belebújva, magához asszimilálva azokat, próbál meg eggyé válni a tárgyak egykori gazdájával. Hubert bácsi tübingeni egyetemi éveit a romantika lobogó szenvedélye uralta, a szellemi gyújtópontban a nagynémet gondolat állt, amelyet – immár a Monarchiába visszatérve – áthatott a Wagner iránti rajongás, a politikai példaképnek tekintett Georg von Schönerer tisztelete, valamint az antiszemitizmus magától értetődősége. A kisfiú még nem tudja, hogy a nagynémet rajongás teljességgel ellentétes mindazzal, ami osztrákként említhető: a józan szkepticizmussal, a hagyományok tiszteletével, a túlzások elutasításával és az állam iránti hűséggel. [15] Megpróbál alámerülni Hubert bácsi ifjúkorának érzelmi közegébe, felélesztve és megismételve egy elmúlt korszak szelleméhez kapcsolódó hangulatot. Ezt szolgálták a közös éneklések, melyek során előkerültek a régi dalok, de ugyanezt az egykoron kollektív érzületet fejezte ki az ízlés területén a diákegyleti egyenruha imitálása különböző, nem egészen egymáshoz illő darabokból összeállított, de mégiscsak furcsa mód az eredetihez hasonlatos maskara formájában. A németiségnek ez a romantikus megélése valójában mint sajátosan német szkucsno értelmezhető.

Jóval később, Bécsben testközelből látja az Anschluss eseményeit, a sok évszázados álom beteljesülése azonban nem okoz maradéktalan örömet. A hangulatba csalódás keveredik:

[E]gy új valóságnak volt ez a kezdete: tisztább, nyíltabb, energikusabb, dinamikusabb valóságnak – ez kétségtelen. De ez az egész valahogy csírátlan volt, úgyszólván absztrakt, élettelen. Stájerország friss hegyi levegője Bécsbe érkezett, a gleccserek levegője, az Alpok levegője Salzburgból, Tirolból, Vorarlbergből – kétségtelen. De a németek is megérkeztek [...] [é]s utánuk civilek jöttek, recsegő hanggal és rövidre vágott, simára kefélt és középen szigorúan elválasztott hajjal. A friss hegyi levegőből könyvelési tétel lett, felporciózták, kiosztották. [15]

Nyugtalanító érzés keríti hatalmába az időközben Arnulfból Georggá átváltozó elbeszélőt, aki az akkori barátnője, a zsidó Minka Raubitschek elejtett szavait gondolja tovább:

Azt mondta, „elsikkasztották”, nyilván teljesen öntudatlanul, bele se gondolva, hogy milyen mélyértelmű szót használt. [...] Tényleg így volt: ami körülöttünk történt, az egy hatalmas méretű sikkasztás volt – de tulajdonképpen mi volt az, amit hűtlenül kezeltek? Már most is az volt az ember érzése, hogy a hit volt, a tiszta lelkesültség, amellyel ezt a változást kívánta az ember, és aztán a megvaló-

sulását üdvözölte. A hűséget kezelték hűtlenül, gondoltam. Például a régi birodalomhoz való hűséget. Ennek az újnak ugyanolyan kevés köze volt a Szent Rómaihoz, mint a dicső Habsburgokéhoz. De hamarosan belefáradtam, hogy ezen törjem a fejem. Én végül is román alattvaló voltam... [15]

A létezés szellemi alapját jelentő nagy elbeszélés kezd idegenné válni, hiszen részben külső nézőpontból viszonyul a mitikus történetet a jelenben beteljesítő változásokhoz. Nemsokára azonban függetleníti magát tőle, amikor a nagy elbeszélést újraértelmezve kijelenti, hogy valójában ez nem más, mint egy zsidó eredetű messianisztikus eszme. Ez nem a személyes életnek korábban értelmet adó eszmei horizont egészének a tagadása, mint inkább az iróniával átszőtt dekonstrukciója. A zsidók iránti elutasítás mint az atyai örökség része ugyanis olyannyira mély és zsigerből jövő, hogy még az erotikus közelség, a bensőséges pillanatok és az erős személyes szimpátia sem tudják zárójelbe tenni. Így történt az árja kedvesével való friss szakítást követően is, még a szerelmi csalódás hatása alatt, egy Minkának adott csók után. Gregor elégedetten konstatálja a következőt: „Ebben a pillanatban tudtam, hogy ugyanúgy tudtam volna őt szeretni, ha nem jobban, mint azt a nőt, akit elvesztettem, ha nem lett volna zsidó. Mégis éreztem valami kis szúrást, valami örömteli lelkiismeret-furdalást: mintha elárultam volna a zászlót.” [15] Ugyanez a szituáció Minka oldaláról úgy fest, mint az előző perspektíva tükörképe: „Tíz évvel idősebb vagyok nálad, és a házasságot biztosan nem nekem találták ki. De ez még mind semmi. Nem is szeretnék feleségül menni hozzád, ha érted, mire gondolok. Mert te mégiscsak goj vagy. De én ennek ellenére szeretlek, mégpedig nagyon.” [15]

Ezt a szellemi utat bejárva gondolhatja az apjáról, aki másodrendű állampolgárként utálja Bukovinát, ahol ráadásul német nyelvű kisebbséghez tartozóként a zsidókkal kerül egy kalap alá, hogy hűtlenné kellett lennie a császári lobogóhoz, hogy hűséges maradjon mélységes szenvedélyéhez, a bukovinai vadászatokhoz. Ha az irónia a szent dolgok közelébe férkőzik, akkor a fiú, bár szeretete nem múlik el, mégis egy tágas perspektívában kezdi szemlélni az édesapját s vele együtt korábbi önmagát is. Az elbeszélések mélységes félreértését jelentené, ha a szerző von Rezzorival szemben az antiszemita magatartástól való nyílt elhatárolódást követelnénk.

A MEGKONSTRUÁLT IGAZSÁG TÖRÉKENYSÉGE ÉS IGAZSÁGA

Ha a *Pravda* című írás alapján nyomába eredünk antiszemitizmusa karakterének, hogy milyen forrásból táplálkozik „a zsidókkal” szembeni, még a bukovinai gyermekkorából magával hozott elementáris idegenségérzet, nem sikerül egyértelmű álláspontra jutni. Angyalosi von Rezzorinak a korán elhalt gyerekéhez fűződő szeretetteli, ám ambivalens viszonyát, valamint a gyermek anyjával, második, zsidó feleségével való kapcsolatát említi annak példaként, hogy valójában biologizmuson alapuló faji miszticizmusról van szó. [2] Megdöbbenő látni, hogy még saját gyermekére sem tud maradéktalanul mint sajátjára, mint vele azonosra tekinteni. Az ismeretlen őstől származó testi jegyeiktől elindulva manifesztálódó zsigeri idegenség még az apa-fiú viszonyba is behatol: „[K]i lehetett hát az a melankolikus talmudista az ősei közül, akitől ezeket – *a testi jegyeket* – K. Sz. – örökölte?” [15] Úgy tűnik, mintha a gyermek példáján tűnődve a szellemi és pszichikai struktúrák átörökítését a Mendel-szabályok szerinti biológiai öröklést alapul véve tartaná megérthetőnek, kizárva az öröklésnek csupán a környezeti hatásokra és a nevelésre korlátozódó magyarázatát. Mintha szándékosan nem hagyna lehetőséget a biológiai alapú antiszemitizmustól eltérő értelmezésnek, ami nem volt jellemző a többi szövegre, de még a *Pravda* című elbeszélés többi szakaszára sem.

A második feleségéhez fűződő összetett viszony megértésére azonban más lehetőség is nyílik. Kettejük kapcsolatát elemezve von Rezzori mély iróniával átalakítja a „goj” és a „zsi-

dó” hagyományos szembeállítását. A feleségét úgy jellemzi, mint aki mindig is az abszolúthoz, a megkérdőjelezhetetlenhez ragaszkodott, míg a férj (von Rezzori/elbeszélő) a relatívat vette a védelmébe, elárulva ezzel a kompromisszumok nélküli igazság eszméjét, megtagadva a hűséget az élet szervezőelveként felfogott igazsághoz mint apai örökséghez. A „goj” és „zsidó” szembeállítása így átalakult a leggojabb zsidó (feleség) és a zsidós goj (férj) szembenállásává. Az értékhangsúlyok azonban helyet is cserélhetnek, hiszen a férj korábban a feleség abszolúthoz való feltétlen ragaszkodását szörszálhasogatásnak, a szabályoknak való vak alárendelődésnek, valójában kispolgári butaságnak tekintette. [15] Az igazsághoz fűződő sajátosan laza viszony teremti meg a férj azon ritka képességének a lehetőségét, hogy megkonstruálja a valóságot, aminek része a múlt mintegy mesévé alakítása. Ez a gondolat adja a kulcsot a szerző és az elbeszélő közötti viszony megértéséhez von Rezzorinál. Ez a különbség elvi, bármennyire is fedik egymást az életrajzi részletek alapján. Tévedésen alapul tehát minden olyan kísérlet, amely az irodalmi szövegek alapján következtet a szerző faktikus élettörténetére, hiszen a tény fogalma is módosul. A kötet zárókövének tekinthető *Pravda* című írás az egyetlen, amelyben nem egyes szám első személyű az elbeszélő. Itt még hiányzik az időbeli távolság. Az egyes szám első személy elfedné a szerző és a narrátor kérdéses viszonyát. Önmaga vizsgálatához szükséges az eltávolító gesztus, a harmadik személyű elbeszélő, aki mint ha másvalakiről beszélne, s ez a „mintha” kiküszöbölhetetlen sajátja minden elbeszélte történet valóságvonatkozásának.⁴ [15]

A leggojabb zsidó (feleség) és a zsidós goj (férj) szembeállítása valójában a megoldhatatlan párkapcsolati konfliktust rajzolja fel, aminek eredete túl van a hétköznapi élet vitás kérdésein s ennyiben metafizikai gyökerű, s amelynek alapját nem az igazsághoz fűződő viszony, hanem az igazság mibenlétéről alkotott eltérő álláspontok, két össze nem egyeztethető igazságfelfogás konfliktusa jelenti. A két igazságfelfogás két egymással szemben álló magatartást alapoz meg, amelyek az egymást kizáró moralitásuk következtében utasítják el a másikat. Igazság és hazugság konfliktusa ez.

A férj oldaláról az asszony bornírt, a banalitáshoz ragaszkodó magatartása vakon elmegy az igazság mellett. Von Rezzori Pilátus igazságot megkérdőjelező gesztusát⁵ az emlékezés igazságára vonatkoztatva, ellátogat ifjúságának meghatározó színtereire. A 70-es évek végén, mintegy negyven esztendő követően felkeresi Bukarestet, egy évtizeddel később pedig szülővárosát, Czernowitzot, akkori orosz nevéen Csernovcit, ahol 1936-ban járt utoljára. Honnan vajon a készítés az útra kelésre? A bukaresti látogatást megelőzően már egy jó ideje tapasztalja, hogy nem előre, hanem visszafelé álmodik az időben. Az emlékezet „egyre több hordalékot mosott ki neki egy olyannyira távol leélt életből”, tehát még mielőtt elhatározta volna, már régóta készülődött a hazatérésre. [15] A szülővárosában tett látogatást megelőzően érzi, hogy indoklással kell szolgálnia: „[S]zülőhelyem a mondaszerűség, a valóságnélküliség dicsfényében ragyog. S miért is kellene történeti fényt deríteni e homályra?!” [14] Az emlékezet dinamikája, működésének szelektív természete önmagában nem tenné szükségessé az emlékek tényszerű ellenőrzését, hiszen az írói igazmondás követelményének eleget tesz, sőt kötelességének tekinti, hogy a valót a hihető végső határához közelítse. Csakhogy az emlékezés anyagát a saját élettörténete képezi, s ez tudathasadásos állapotot eredményez. „Ezek után, minthogy adok a lelkiismeretemre, kalandra adtam a fejem. Elhatároztam, hogy szembesítem az általam költött Csernopolt a létező, konkrét mai Csernovci-Csernoviccal.” [14] A szembeállítás mindkét esetben hasonló eredménnyel zárul. A viszonyítási pontok megvannak, életé-

---

⁴ Hasonló észrevételeket oszt meg Perez a *The First and Other Persons* című írásában. [12]

⁵ „Pilátus közbeszól: 'Tehát király vagy?' 'Te mondd, hogy király vagyok – mondta Jézus. – Arra születtem, s azért jöttem a világba, hogy tanúságot tegyek az igazságról. Aki az igazságból való, hallgat szavamra.' Pilátus ezt mondta: 'Mi az igazság?'" (János 18:37–38a)

nek egykori helyszínei a változások ellenére jól felismerhetőek. „Nos, éppenséggel ott találtam magam az általam ismert Csernovicban meg a két gyilkos háború közötti Cernăuți-ban, mintha mindazóta is ott lennék, vagy mintha Rip van Winkle módjára ébrednék száz- vagy hát az én félszáz esztendő álomból. Megvolt minden körös-körül, akár ötvenhárom évvel ezelőtt.” [14] Bukarestbe érkezve a látványon alapuló érzéki verifikáció szintén nagyon gyorsan lezajlik, valójában megelőzi azt a repülőtéren való érésnek – a várakozásokat megerősítő – hazatérésként azonosítása: az ország „változatlanul az az ország, amelyben születtem, amelyben éltem, amelyet szerettem, amelyről negyven éven át álmodoztam – lényegében nem változott, s éppen ezért mindez olyan elképesztően banális”.⁶ [15] A látogatás összegzése kiábrándító. A tárgyi változatlanúság, a negyven éven át tartó álmok mögötti empirikus igazság és a banalitás összekapcsolódik. Az eleven tapasztalás és az emlékek egymásra vetítése háborzongató eredményt szül mindkét esetben:

Nem térek magamhoz a csodálkozástól. A szememmel látom: a gyermekkori Csernovic áll előttem, kézzelfoghatóan. És mégsem az, amit félszáz éve látomás-ként őrzök magamban: a sztyeppe városa, mitikus cselekmény mitikus színhelye, Csernopol. [...] A szemnek darabról darabra a legendás Csernovic mása a város, amilyenek Csernopol alakjában leírtam. Itt és most csak a lelke hiányzik, térből, időből kivált, nem a megállt időben tetszhalottan, hanem úgyszólván visszadatált időtelenséggel.” [14]

A város lelke valójában az, amivel később Csernovic szellemét azonosítja. Ezt pedig „a népfajok egyszeri, megismételhetetlen összetalálkozásából, a székvárosbeli koncentrátum prérésztől eredeztetik.” [14] A kovász, ami életre keltette a város szellemét, nincs többé, egyszer s mindenkorra a múlté, ugyanis egy időkoordinátával jól meghatározható rövid periódushoz kapcsolódott. Csernovic a látogatás idején nem a kozmopolisz eleven, nyüzsgő szeglete: „Mit is látok hát most ezeken az utcákon, zavarodott csodálkozással? Majdnem teljesen azonos embertípust. Semmi színeződés, ami a fajtaönérzetet táplálhatná... Naphosszat ugyanaz a forma, mint amelyik a gyárakból kitódul este.” [14] A tapasztalat nemcsak kiábrándító, hanem az álmokra veszélyes is, hiszen az emlékezés immár nem csak a gyermekkori Csernopolt jeleníti meg. A gyermekkori emlékképeihez hozzákapcsolódik innentől fogva a város a maga szellemtelen jelenével. A korai emlékek alapján megköltött Csernopol mítosza így „Csernovic valóságának valótan képe”. [14]

Az emlékezet igazsága nem támasztható alá hasonló próbával. A múltat keresve visszatérni az élet meghatározó színtereire, kudarcra ítélt vállalkozás. Hiányzik a visszaemlékezések eredeti közege. Az emberek kicserélődtek s ezen a talajon alighanem immár más történetek teremnek. Amennyiben nem lehetséges a visszaemlékezések történeteken kívüli megerősítése, vajon hazuggá válik ettől, ami egykor igaz volt? Vagy csak töredékeiben volt faktuálisan igaz mindig is? A feleség oldaláról nézve a férj elbukott a próbán, a szerző/elbeszélő/férj azonban más következtetésre jut. A feleségéhez szólva ekként summázza az igazságot, az igazát:

[T]udnod kellett volna, hogy az én átköltéseim, a mesék, melyeket a saját múltamból és másokéből szőttem, a szerelem aktusa voltak; a szerelem, miként azt mindig is tudtuk, mindketten, a szerelem azonosulás, nem igaz? –, nos, én csak így, az átköltéseimben tudtam azonosulni önmagammal, másképp nagyon gyűlöl-

---

⁶ Az angol fordítás alapján módosítottam Szijj Ferenc magyar nyelvre átültetett szövegét, amelynek eredetije így hangzik: „[...] változatlanul az az ország, amelyben születtem, amelyben éltem, amelyet szerettem, amelyről negyven éven át álmodoztam – azaz lényegében változott, s mindez olyan elképesztően banális”. [15]

nöm kellett volna magamat, és másfelől a szerelmemmel és a gyűlöletemmel mégiscsak átláthatóvá tettem valamit, nem igaz? [15]

A múlt újraalkotása kreatív, teremtő aktus keretében tehát képes valamit igaz módon ábrázolni, világossá tenni, felmutatni annak a valaminek az igazságát – például az elbeszélő énjével kapcsolatban. Aki azonban hosszú életet él, több életet is él, s szerzőként meglehetősen különböző önéletrajzi ihletésű történetek elbeszélőjévé válhat. Mint láttuk, von Rezzorinál számos, egyetlen eredetire visszavezethetetlen elbeszélői én létezik, és mindig tekintettel kell lenni a szerző és az elbeszélő közötti elvi különbségtevésre. A szerzői én-nel kapcsolatban viszont fontosnak tartja leszögezni, hogy az én az életív során végbement minden átalakulás ellenére változatlan marad, és mint ilyen saját sorssal rendelkezik. Ezt a titokzatos én-t azonban még önmaga számára sem tudja részleteiben megvilágítani. [17] Ez újra csak az elbeszélő énjének a szerző énjére való redukálhatatlanságát mondja ki. Ellenkező esetben ugyanis a szerzői én szigorú korlátot képezne az elbeszélő számára. Csakhogy a *Pravda* című elbeszélésben van számos szöveghely, amelynek olvastán az eltávolító gesztus ellenére természetesen tűnik a szerző és az elbeszélő azonosítása, vagy legalábbis korántsem egyértelmű, hogy csupán az elbeszélőről volna szó. Az életív mentén végighaladó én önazonosságának kérdését vizsgálva von Rezzori végül is eljut a felismerésig, hogy az álmodozás tette az én-t identikussá a különböző korábbi alakváltozataival:

[A]mi azt az érzést keltette benne, hogy ő ugyanaz a személy, aki kamaszként, fél évszázaddal ezelőtt egy dombtetőn feküdt a fűben a Kárpátokban [...], aki forgatókönyveket írt az ötvenes évek Párizsában, és aki egyéb más metamorfózisokat is megélt élete során, ami tehát ezeknek a személyeknek egyetlen és megtagadhatatlan identitást adott, az az álmodozás volt. Ha azt mondta, „én”, akkor úgy látta önmagát, mint aki álmodozik: somnio ergo sum – álmodozom, tehát vagyok.” [15]

A Descartes fundamentális belátását – cogito ergo sum – idéző felismerésig vezetnek el az én-nel kapcsolatos vizsgálatok. Az álmodozás mint a személyes identitás azonosságát és a történetek igazságát biztosító konstitutív tényező, valamint az álmodozás mint tévelygés vagy szándékolt megtévesztés, hazugság – ez a két egymással szemben álló felfogás szül feloldhatatlan idegenségérzetet férj és felesége között.

Azonban tagadhatatlan, hogy a feleség személyes sorsát alapvetően formálta a harmadik birodalom idején bekövetkezett tragédiák sorozata, és alakíthatott ki nála olyan sajátos érzékenységet, amit a férj zsidó érzékenységeként azonosíthat, és ezt felfedezheti akár az abszolút akarása mögötti motívumként is. Az ilyen érzékenységre épülő magatartásról azonban a nélkül beszélhetünk, hogy biológiai alapú antiszemitizmusra kellene hivatkozni.

BEFEJEZÉS

A narrátor érzésvilágában végig jelen van a transzcendens motívum, a létező tökéletlen viszonyokon való túllendülés kívánalma, az ideális keresése annak különféle formáiban. Az antiszemitizmusa is ebbe a szerkezetbe illeszkedik, ugyanis „a zsidókkal” kapcsolatos érzései, a rájuk irányuló reflexiói az ideállal szemben súlyosan alulértékelt területhez kötődnek. A transzcendensre való irányulásból azonban hiányzik a vallási dimenzió, s úgy fest, hiányzik az antiszemitizmusából is, amelyet sajátos arisztokratikus antiszemitizmusként írhatunk le, ugyanis „amit általában közönséges antiszemitizmusnak nevezünk, azt tökéletesen felülről és

megvetéssel kezeli, tehát magasan felette áll az útszéli antiszemitizmusnak.” [2] Ha a zsidók utcai megalázását 1938 tavaszán Bécsben olyasmiként tapasztalja, ami nem esztétikus, akkor megvetendőnek ítéli. A *Löwinger-panzió* című írásból megismert Alvaro kisasszony, aki ortodox zsidó családba született, majd örmény kereszténynek nevelték, konstatálva a kereszténységnek a vallásos hit meggyöngyülésébe torkolló történetét, megdöbbentő kijelentést tesz: „Megértettem, miért ölték meg Krisztust a zsidók, nem tudom, érti-e.” [15] Krisztus fellépését tekinti ugyanis a hit megszűnése felé mutató döntő mozzanatnak. Amennyiben a vallásos alapérzés az értéknek tekintett általános szeretetben válik megragadhatóvá, úgy a felvilágosodás szűrőjén áteresztett kereszténységről beszélhetünk. „Akkor aztán a szigorú régi parancsolatok törmelékei az általános emberszeretet tejében úszkálnak.” [15] A régi, szigorú és számon kérő Isten már nem létezik, a szeretet Istene talán igen, de ő evilági Isten, ezért bálványnak tekinthető Alvaro kisasszony szerint. Bálvány azonban sokféle lehet. Közülük valónak tekinthetjük az apától megörökölt tanítást is a Szent Birodalomról, amelyhez a fiúnak hűségnek kellett maradnia. A vallási dimenzió jelenléte esetén nem szorulna különösebb magyarázatra, ha az antiszemitizmus az evangéliumi történetben gyökerezne, de az elbeszélések szövegében ennek nem látni a nyomait. A kereszténység személyessé váló történetének azon a pontján, ahol von Rezzorit látjuk, nem érzékelhető az eredetnek tekinthető eseménysor, mivel a megfigyelő semmilyen vonatkozásban nem áll vele.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] ACIMAN, André A. *Conversations with Gregor von Rezzori*. Salmagundi No. 90/91 (Spring–Summer 1991), 12–32.
- [2] ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán András, NÉMETH Gábor, RADNÓTI Sándor. *Irodalmi kvartett: Gregor von Rezzori Egy antiszemita emlékiratai című könyvéről beszélget Angyalosi Gergely [et al.]*. Beszélő 3. folyam, 2. évfolyam (1997/2), 115–120.
- [3] DASSANOWSKY-HARRIS, Robert. *Gregor von Rezzori*. The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography. *Trans. H.F. Broch de Rothermann*. New York: Vintage International, 1991. 290. pages. *Modern Austrian Literature* 26 (1993/2), 190–192.
- [4] EISENBERG, Deborah. *Introduction*. In: *Gregor von Rezzori: Memoirs of an Anti-Semite: A Novel in Five Stories*. New York: New York Review of Books, 2008, vii–xxii. 320 p. ISBN 978-1-59017-246-9.
- [5] GADDY, Kerstin T. The German Legacy in East Central Europe: As Recorded in Recent German-Language Literature. By *Valentina Glayar*. Rochester, NY: Camden House, 2004. ix + 185. \$ 70.00. *South Atlantic Review* 71 (2006/1), 147–150.
- [6] HAMMERSTEIN Judit. *Az álmodozások kora?* *Látó* 20 (2009/11), 86–93.
- [7] HITCHENS, Christopher. *The 2,000-Year-Old Panic*. *The Atlantic* 301 (2008/2), 99–103.
- [8] HOFFMAN, Nancy Yanes. *The Temptations of Betrayal: Von Rezzori on Anti-Semitism*. *Southwest Review* 68 (1983/3), 234–249.
- [9] LEWIS, Tess. *Childhood Regained: Gregor von Rezzori's Autobiographical Fiction*. *The Hudson Review* 65 (2012/1), 159–164.
- [10] MAGRIS, Claudio. *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Budapest: Európa, 1988. 269 p. HU ISSN 0231-2433.
- [11] NÁDAS Péter. *Hetedik levél*. *Magyar Napló* 2 (1990/18), 3.
- [12] PEREZ, Gilberto. *The First and Other Persons*. *The Hudson Review* 34 (1982/4), 606–620.
- [13] REZZORI, Gregor von. *Memoirs of an Anti-Semite: A Novel in Five Stories*. Harmondsworth, Middlesex, England and New York, N. Y., U. S. A.: Penguin Books, 1982. 287 p. ISBN 0 14 00.6224 6.
- [14] REZZORI, Gregor von. *Hazatérés Csernopolba*. *Nagyvilág* 38 (1993/4): 414–421.

- [15] REZZORI, Gregor von. *Egy antiszemita emlékiratai*. Budapest: Osiris–2000, 1996. 288 p. ISBN 963-379-198-7.
- [16] FOX, Lorna Scott. *A Child of Sleepwalkers*. *The Nation* 294 (2012/10), 32–34.
- [17] WOLMER, Bruce. *Gregor von Rezzori*. *BOMB* No. 24 (Summer 1988), 14–17.